॥ श्रीः ।

न्यायदर्शनम् ।

(अर्थात् न्यायसूत्रपाठः)

पूज्यपादभगवद्गौतममहर्षिकृतम् ।

वाराणसीक्षेत्रे
चौखम्भासंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष
बाबू हरिकृष्णदास द्वारा लभ्यम् ।

PRINTED BY
KRISHNA DAS, PROPRIETOR,
THE VIDYA VILASA PRESS.
BENARES CITY.
1909.

Second Edition.

॥ श्रीः ॥

न्यायदर्शनम् ।

(अर्थात् न्यायसूत्रपाठः)

पूज्यपादभगवद्गौतममहर्षिकृतम् ।

वाराणसीक्षेत्रे

चौखम्भासंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष

बाबू हरिकृष्णदास द्वारा लभ्यम्।

PRINTED BY

HARIKRISHNA DAS, PROPRIETOR,

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES CITY.

1909.

Second Edition.

श्रीगणेशाय नमः ।

न्यायदर्शनम् ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ताऽवयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥१॥ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादऽपवर्गः ॥ २ ॥ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमऽव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥ अथ तत्पूर्व्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्व्ववच्छेषवत् सामान्यतोदृष्टञ्च ॥ ५ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥ आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥ स द्विविधो दृष्टाऽदृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥ आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥ इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥१०॥ चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥ घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥ १२ ॥ पृथिव्या-

पस्तेजोवायुराकाशमिति भूतानि ॥ १३ ॥ गन्धरस-
रूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥ १४ ॥
बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥ युगप-
ज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥१६॥ प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धि-
शरीरारम्भ इति ॥१७॥ प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः ॥१८॥
पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥ प्रवृत्तिदोषजनितो-
ऽर्थः फलम् ॥२०॥ बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥२१॥
तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥ समानानेकधर्म्मो-
पपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशे-
षापेक्षो विमर्शः संशयः ॥ २३ ॥ यमर्थमधिकृत्य प्रव-
र्त्तते तत् प्रयोजनम् ॥ २४ ॥ लौकिकपरीक्षकाणां
यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥ तन्त्राधि-
करणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥२६॥ सर्वतन्त्रप्र-
तितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥२७॥
सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥
२८ ॥ समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रति-
तन्त्रसिद्धान्तः ॥ २९ ॥ यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः
सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥ अपरीक्षिताभ्युपगमात्
तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥ प्रतिज्ञा-

हेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः॥३२॥साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥३३॥ उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४॥ तथा वैधर्म्यात् ॥३५॥ साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्॥३६॥तद्विपर्य्ययाद्वा विपरीतम्॥३७॥ उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥ हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥ अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥ विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥ ४१ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ १ ॥ यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥ २ ॥ सप्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ ३ ॥ सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः ॥ ४ ॥ अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ५ ॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥ यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ॥७॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः ॥ ८ ॥ कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ९ ॥ वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ १० ॥ तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्चेति ॥ ११ ॥ अविशेषाऽभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥ १२ ॥ सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ॥ १३ ॥ धर्म्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥ १४ ॥ वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ १५ ॥ न तदर्थान्तरभावात् ॥ १६ ॥ अविशेषे वा किञ्चित् साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥ १७ ॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १८ ॥ विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १९ ॥ तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ २० ॥

इति गौतमसूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं प्रथमोऽध्यायश्च ॥ १ ॥ २ ॥

———

समानानेकधर्म्माध्यवसायादन्यतरधर्म्माध्यवसायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥ विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसा-

थाच ॥ २ ॥ विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥ अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥ तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्म्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥ यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशयेन संशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥ यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ ८ ॥ पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥ पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥ युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥ त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥ सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥ तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥ त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ॥ १५ ॥ प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥ प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरासिद्धिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥ तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणान्तरासिद्धिवत् प्रमेयासिद्धिः ॥ १८ ॥ न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥ प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥ नात्ममनसोः सन्निक-

र्थाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥ दिग्देशकालाकाशे-ष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ २२ ॥ ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो ना-ऽनवरोधः ॥ २३ ॥ तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मन-सः ॥ २४ ॥ तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २५ ॥ व्याहतत्वादहेतुः ॥२६॥ नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥२७॥ प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ २८ ॥ न प्र-त्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥ २९ ॥ न चैकदे-शोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥ ३० ॥ साध्यत्वादवय-विनि सन्देहः ॥३१॥ सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥३२॥ धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३३ ॥ सेनावनवद् ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥ ३४ ॥ रोधोपघातसादृ-श्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥ ३५ ॥ नैक-देशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३६ ॥ वर्त्त-मानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ ३७ ॥ तयोरप्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ३८ ॥ नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षासिद्धिः॥३९॥ वर्त्तमाना-भावे सर्वाग्रहणम्प्रत्यक्षानुपपत्तेः॥४०॥कृतताकर्तव्यतो-पपत्तेस्तूभयथाग्रहणम्॥४१॥ अत्यन्तप्रायैकदेशसाध-र्म्यादुपमानासिद्धिः॥ ४२ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमान-

सिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥४३॥ प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षासिद्धेः ॥ ४४ ॥ नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति ॥ ४५ ॥ तथेत्युपसंहारादुपमानासिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४६ ॥ शब्दोऽनुमानमर्थस्याऽनुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४७ ॥ उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ४८ ॥ सम्बन्धाच्च ॥ ४९ ॥ आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थसंप्रत्ययः ॥ ५० ॥ प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ५१ ॥ पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥ ५२ ॥ शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥ न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५४ ॥ जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५५ ॥ तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५६ ॥ न कर्म्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५७ ॥ अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५८ ॥ अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ५९ ॥ वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६० ॥ विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६१ ॥ विधिर्विधायकः ॥ ६२ ॥ स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ६३ ॥ विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६४ ॥ नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥६५॥ शीघ्र-

तरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६६ ॥ मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

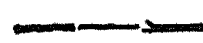
न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥१॥ शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥२॥ अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥३॥ अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥४॥ प्रतिषेधाप्रामाण्यञ्चानैकान्तिकत्वात् ॥५॥ तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥६॥ नाभावप्रामाण्यम्प्रमेयासिद्धेः ॥७॥ लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः ॥८॥ असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥९॥ तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥ न लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः ॥ ११ ॥ प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥ विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः ॥ १३ ॥ आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥ १४ ॥ न घटाभावसामान्यनित्यत्वाद् नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च ॥ १५ ॥ तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः ॥ १६ ॥

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १७ ॥ कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वप्यव्यभिचार इति ॥१८॥ प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥ १९ ॥ तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ २० ॥ अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २१ ॥ अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ २२ ॥ अस्पर्शत्वात् ॥ २३ ॥ न कर्म्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥ नाणु नित्यत्वात् ॥ २५ ॥ सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥ तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥ अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥ उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २९ अभ्यासात् ॥ ३० ॥ नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३१ ॥ अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभावः ॥ ३२ ॥ तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३३ ॥ विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥ अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥ उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३६ ॥ पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ३७ ॥ विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ३८ ॥

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३९ ॥ विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ४० ॥ विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥४१॥ प्रकृतिविवृद्धौ विकारवृद्धेः ॥ ४२ ॥ न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४३ ॥ नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४४ ॥ द्रव्यविकारे वैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥४५॥ न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥४६॥ विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ४७ ॥ सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥ तद्विकाराणां सुवर्णभावाऽव्यतिरेकात् ॥ ४९ ॥ वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥ सामान्यवतो धर्म्मयोगो न सामान्यस्य ॥ ५१ ॥ नित्यत्वे विकारादनित्यत्वे चाऽनवस्थानात् ॥ ५२ ॥ नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्म्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥ अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः ॥५४॥ विकारधर्म्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥ प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥ अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५७ ॥ नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः॥५८॥ गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारो-

पत्तेर्वर्णविकाराः ॥५९॥ ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥६०॥ तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् संशयः ॥६१॥ या शब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्युपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद् व्यक्तिः ॥ ६२ ॥ न तदनवस्थानात् ॥ ६३ ॥ सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः ॥ ६४ ॥ आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥ ६५ ॥ व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः ॥ ६६ ॥ नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६७ ॥ व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६८ ॥ व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६९ ॥ आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ७० ॥ समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ७१ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे द्वितीयोऽध्यायः ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥ न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥ तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥ शरीरदाहे पातकाभावात् ॥४॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥ न कार्य्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥ सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥ नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥ एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥९॥ अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥१०॥ दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥ इन्द्रियान्तरविकाशत् ॥१२॥ न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात् ॥१३॥ तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः ॥ १४ ॥ अपरिसङ्ख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥ नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥ ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥१७॥ नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥ पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥ पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवत्तद्विकारः ॥ २० ॥ नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥ प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥ अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् ॥२३॥ नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥ वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥ सगुणद्रव्योत्पत्तिः ॥ २६ ॥ न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्

रागादीनाम् ॥२७॥ पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥२८॥ श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥२९॥ कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः ॥ ३० ॥ महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥ रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥ तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥ नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ३४ ॥ द्रव्यगुणधर्म्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः ॥ ३५ ॥ अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३६ ॥ कर्म्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३७॥ अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्म्मः ॥ ३८ ॥ मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिः ॥ ३९ ॥ न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४०॥ बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥ अभिव्यक्तौ चाऽभिभवात् ॥ ४२ ॥ नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥ अप्राप्य ग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥ ४४ ॥ न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥ अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥४६॥ आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरेऽपि दाह्येऽविघातात् ॥४७॥ नेतरेतरधर्म्मप्रसङ्गात् ॥४८॥ आद-

र्णोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥४९॥दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः॥५०॥ स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५१ ॥ त्वगव्यतिरेकात् ॥५२॥ नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥ त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः ॥ ५४॥ आहतत्वादहेतुः । ५५ ॥ न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५६ ॥ विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५७ ॥ इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५८ ॥ न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५९ ॥ गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ६० ॥ विषयत्वाऽव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ६१ ॥ न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ६२ ॥ भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६३ ॥ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ता पृथिव्या अप्तेजोवायूनां पूर्वपूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ ६४ ॥ न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६५ ॥ एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥ ६६ ॥ संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ॥६७॥ विष्टं ह्यपरम्परेण ॥ ६८ ॥ न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६९ ॥ पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम् ॥७०॥

तद्व्यवस्थानन्तु भूयस्त्वात् ॥ ७१ ॥ सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७२ ॥ तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७३ ॥ न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७४ ॥ तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७५ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥ विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥ साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥ न युगपद्ग्रहणात् ॥४॥ अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥ क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ६ ॥ अप्रत्यभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥ न गत्यभावात् ॥ ८ ॥ स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥ न हेत्वभावात् ॥ १० ॥ स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनामहेतुः ॥ ११ ॥ नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ १२ ॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १३ ॥ क्षीरविनाशे कारणाऽनुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः ॥ १४ ॥ लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १५ ॥ न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १६ ॥ व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ॥ १७ ॥

क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्वचिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ॥ १८ ॥ नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानाऽवस्थानात् ॥ १९ ॥ युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ २० ॥ तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २१ ॥ इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ २२ ॥ नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २३ ॥ विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २४ ॥ अनित्यत्वग्रहाद् बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ २५ ॥ ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥ नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २७ ॥ साध्यत्वादहेतुः ॥ २८ ॥ स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २९ ॥ न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ ३० ॥ न स्मरणकालानियमात् ॥ ३१ ॥ आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ ३२ ॥ व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३३ ॥ प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद् युगपदस्मरणम् ॥ ३४ ॥ प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्यप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥ ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३६ ॥ तल्लिङ्गत्वादिच्छा-

द्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३७ ॥ परत्वादिष्वारम्भानिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३८ ॥ कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः ॥३९॥ नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ॥४०॥ यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ ४१ ॥ परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४२ ॥ स्मरणन्त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४३ ॥ प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयाऽर्थित्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४४ ॥ कर्म्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४५ ॥ बुद्ध्यवस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः ॥४६॥ अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद् विद्युत्सम्पाते रूपाद्यव्यक्तग्रहणवत् ॥ ४७ ॥ हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४८ ॥ प्रदीपार्च्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणम् ॥ ४९ ॥ द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ५० ॥ यावच्छरीरभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ५१ ॥ न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ५२ ॥ प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥५३॥ शरीरव्यापित्वात् ॥५४॥ केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५५ ॥ त्वक्पर्य्यन्तत्वा-

च्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः ॥५६॥ शरीरगुणवै-धर्म्यात् ॥५७॥ न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥५८॥ ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५९ ॥ ज्ञानायौग-पद्यादेकं मनः ॥ ६० ॥ न युगपदनेकक्रियोपल-ब्धेः ॥ ६१ ॥ अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसञ्चा-रात् ॥ ६२ ॥ यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ६३ ॥ पूर्व-कृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६४ ॥ भूतेभ्यो मूर्त्युपा-दानवत् तदुपादानम् ॥ ६५ ॥ न साध्यसमत्वात् ॥ ॥ ६६ ॥ नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६७ ॥ तथाहारस्य ॥ ६८ ॥ प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६९ ॥ शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म्म ॥ ७० ॥ एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ७१ ॥ उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोपपत्तेः ॥ ७२ ॥ तददृष्टकारितमि-ति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ॥७३॥ न करणाकरण-योरारम्भदर्शनात् ॥ ७४ ॥ मनःकर्म्मनिमित्तत्वाच्च संयोगानुच्छेदः ॥ ७५ ॥ नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानु-पपत्तेः ॥ ७६ ॥ अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७७ ॥ नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७८ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥ तथा दोषाः ॥ २ ॥ तत्-त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥ नैकप्रत्यनीकभावात् ॥ ४ ॥ व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥ तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥ ६ ॥ प्राप्तस्तर्हि निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥७॥ न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥८॥ निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः ॥ ९ ॥ आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥ व्यक्ताद् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥ न घटाद् घटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥ व्यक्ताद् घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३॥ अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥ व्याघातादप्रयोगः ॥१५॥ नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥ न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥ क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥ ईश्वरः कारणं पुरुषकर्म्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥ न पुरुषकर्म्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥ तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥ अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् ॥ २२ ॥ अनिमित्तनिमित्तत्वान्नाऽनिमित्ततः ॥ २३ ॥ निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावा-

दप्रतिषेधः ॥ २४ ॥ सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥ नानित्यता नित्यत्वात् ॥ २६ ॥ तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥ नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥ २८ ॥ सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥२९॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥ तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥ नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥ न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥३३॥ सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥ नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥ लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥ सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥ न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥ न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥ व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥ संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१ ॥ न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥ निरवयवत्वादहेतुः ॥४३॥ सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥ न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥ कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥ प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत्तत् स्यात् ॥ ४७ ॥ नासन्नसन्न सदसत्सद-

सतोवैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥ उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥ बुद्धिसिद्धन्तु तदसत् ॥ ५० ॥ आश्रयव्यतिरेकाद्वृक्ष-फलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥ प्रीतेरात्माश्रयत्वाद-ऽप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥ न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छेदहिरण्यान्ना-दिफलनिर्देशात् ॥ ५३ ॥ तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्ते-स्तेषु फलवदुपचारः ॥ ५४ ॥ विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥ न सुखस्यान्तरालनि-ष्पत्तेः ॥ ५६ ॥ बाधनाऽनिवृत्तेर्वेदयतः पर्य्येषणदो-षादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥ दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥ ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥५९॥ प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनाऽनुवादो निन्दाप्रशंसो-पपत्तेः ॥ ६० ॥ अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरव-त् ॥ ६१ ॥ समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥ सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥ ६३ ॥ न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥ न क्लेश-सन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥ प्रागुत्पत्तेरभावा-ऽनित्यत्ववत् स्वाभाविकेऽप्यनित्यत्वम् ॥ ६६ ॥ अणु-श्यामताऽनित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥ न सङ्कल्पनिमित्त-त्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥१॥ दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥ २ ॥ तन्निमित्तत्वमवयव्यभिमानः ॥ ३ ॥ विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥ तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥ वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ॥ ६ ॥ कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः ॥ ७ ॥ तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ८ ॥ पृथक् चावयवेभ्योऽवृत्तेः ॥ ९ ॥ न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥ एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ॥ ११ ॥ अवयवान्तराभावेऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥ केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥१३॥ स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्यपटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥ अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात् ॥ १५ ॥ न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥ परं वा त्रुटेः ॥ १७ ॥ आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥ आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥ अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्ये तदभावः ॥ २० ॥ सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥ अव्यूहाविष्टम्भवि-

भुत्वानि चाकाशधर्मा: ॥२२॥ मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥ संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥ अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥२५॥ बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुलब्धिः ॥ २६ ॥ व्याहतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥ तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥ प्रमाणतश्चाऽर्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥ प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥ स्वप्नविषयाऽभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ३१ ॥ मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥ हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥ स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥ मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥ बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥ तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥ समाधिविशेषाऽभ्यासात् ॥ ३८ ॥ नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥ क्षुदादिभिः प्रवर्त्तनाच्च ॥ ४० ॥ पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥ अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाऽभ्यासोपदेशः ॥४२॥ अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥ तदभावश्चाप-वर्गे ॥ ४५ ॥ तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो यो-गाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥ ज्ञानग्रहणाभ्यास-स्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥ तं शिष्यगुरुसब्रह्म-चारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥ प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥ त-त्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्ष-णार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥ ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥ ५१ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्य-प्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्व-र्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यका-र्यसमाः ॥ १ ॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्म-विपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥ गोत्वाद् गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥३॥ साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मवि-कल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्प-साध्यसमाः ॥ ४ ॥ किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वै-

धर्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥ साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥ प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या अविशिष्टत्वादप्राप्त्या असाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥ घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीड़ने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥ दृष्टान्तस्य करणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥९॥ प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥ १० ॥ प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥ प्रागुत्पत्तेः करणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥ तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥ सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वेन समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥ साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयोऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥ उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥ प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥१७॥ त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥१८॥ न हेतुतः साध्यासिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥ प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेध्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥ अर्था-

पत्तितः प्रतिपक्षासिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥२१॥ अनुक्तस्या-ऽर्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चा-ऽर्थापत्तेः ॥२२॥ एकधर्म्मोपपत्तेरविशेषे सर्व्वाविशेष-प्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥ क चि-द्धर्म्मानुपपत्तेः क चिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥२४॥ उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥ उपपत्ति-कारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥ निर्द्दिष्टकारणा-ऽभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥ कारणा-ऽन्तरादपि तद्धर्म्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥२८॥ तदनुपलब्धे-रनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिस-मः ॥२९॥ अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥३०॥ ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥३१॥ साधर्म्यात्तुल्यधर्म्मोपपत्तेः सर्व्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यस-मः ॥३२॥ साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्य-साधर्म्याच्च ॥ ३३ ॥ दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्र-ज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥ नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्य-समः ॥ ३५ ॥ प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥ प्रयत्नकार्य्या-

ऽनेकत्वात् कार्य्यसमः ॥ ३७ ॥ कार्य्यान्यत्वे प्रयत्ना-ऽहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥ प्रतिषेधे-ऽपि समानो दोषः ॥ ३९ ॥ सर्व्वत्रैवम् ॥ ४० ॥ प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥ प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥ स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्द्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानो दोषः ॥४३॥

इति गौतमसूत्रपाठे पञ्चमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञा-संन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक-मप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानम-प्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्यानुयोगोऽप-सिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥ प्रतिदृष्टान्तधर्म्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ २ ॥ प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्म्मविकल्पात्तदर्थनिर्द्देशः प्रतिज्ञा-न्तरम् ॥३॥ प्रतिज्ञाहेत्वोर्व्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥४॥ पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥५॥ अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥ प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

सूचीपत्रम् ।

—:०:—

१ महासिद्धान्तः । श्री ६ मदार्यभटाचार्येण विरचितः । काशिकराजकीयपाठशालाप्रधानाध्यापकमहामहोपाध्यायश्रीसुधाकरद्विवेदिकृतटीकासहितः तेनैव संशोधितः । खण्डानि ३ । मूल्यम् रु० ३–०–०

२ न्यायलीलावती । न्यायाचार्यश्रीवल्लभविरचिता । वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयाध्यक्षेण पण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना संस्कृता । अपूर्णः । खण्डः १ । मूल्यम् रु० १–०–०

३ ज्योतिषसिद्धान्तसंग्रहः । तत्र सोमसिद्धान्तः, ब्रह्मसिद्धान्तश्च । वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयाध्यक्षेण पण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना संस्कृतः । खण्डः १ । मूल्यम् रु० १–४–०

४ लीलावती । श्रीभास्कराचार्यविरचिता । काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाप्रधानगणितशास्त्राध्यापकमहामहोपाध्यायपण्डितवरश्रीसुधाकर द्विवेदि कृत टिप्पणीसहिता तेनैव परिशोधिता च । खण्डः १ । मूल्यम् रु० १–४–०

५ श्रीकृष्णमित्रकृता प्रौढमनोरमाव्याख्याकल्पलता २–०–०

६ लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या शांकरी ०-१२-०

पत्रादिप्रेषण स्थानम्–हरिदास गुप्तः
कार्याध्यक्षः चौखम्भासंस्कृत सीरीज कार्यालय—
बनारस सीटी